

Учешће Црне Горе на Балканској изложби у Лондону 1907 године

Почетком мјесеца децембра 1906 године дошао је на Цетиње Херолд Хартли, који је био повјереник Изложбеног одбора Балканске изложбе у Лондону. Изложба је требало да почне у мјесецу марту 1907 године, па је Хартли дошао на Цетиње да изврши потребне припреме за учествовање Црне Горе на изложби, а истовремено је саопштио књазу Николи молбу Генералног одбора Балканске изложбе, да се књаз прими покровитељства те изложбе. Одмах је образован један привремени одбор за припреме, а убрзо ће се образовати и шири одбор, јер је било ријешено да Црна Гора, иако није имала могућности да развије своју привреду и индустрију, ипак учествује на изложби и пошаље »све оно што је од вриједности и чиме ће моћи привући на себе пажњу«. ¹⁾

Претсједник привременог одобра био је Андрија Радовић, а када је формиран стални Одбор за изложбу, он је изабрао за претсједника Вука Вулетића, познатог цетињског трговца и одличног организатора, а за секретара Петра Пламенца. Дотадашњи претсједник Андрија Радовић, који је постао претсједник Министарског савјета, изабран је за почасног потпретсједника Балканске изложбе, којој је претсједник био лондонски лорд-мер (претсједник општине). Да би прикупљање материјала за изложбу ишло што брже, у разним мјестима изабрани су пододбори (Никшић, Подгорица, Даниловград, Ријека Црнојевића, Колашин, Андријевица, Вир, Бар и Улцињ). ²⁾

Крајем фебруара 1907 године послао је Одбор једнога доброг фотографа »да важније знаменитости и виђеније типове сниме и од најљепших снимака нарочити албум састави, који ће се у мањем формату и на изложби продавати. Одбор спрема за изложбу и разне културне и рељефне карте Црне Горе, а да и шумско и минерално богатство наше земље буде на изложби приказано, Одбор ће поред фотографских снимака наших шума изложити и главније шумско дрвеће у попречном и уздужном пресеку, као и велику збирку наших минерала, који имају индустријску вриједност за Црну Гору. Домаћи живот црногорског сељака Одбор ће на изложби приказати са два мо-

¹⁾ "Глас Црногорца", број 52 из 1906 г.

²⁾ Исто, бр. 8 из 1907.

дела сељачких кућа — једне у планини, а друге у пољу, — које ће својом спољашношћу и унутрашњим уређењем претстављати праву слику сељачког живота.«³⁾

На изложби су учествовале Црна Гора, Србија и Бугарска, а отворена је 4 маја (23 априла). За посјетиоце изложбе учињене су нарочите повластице, те је сваки посјетилац за 600 франака добијао за 23 дана подвоз, храну и стан на путу и за вријеме бављења у Лондону.⁴⁾

До средине марта већ су прикупљени сви предмети за изложбу из Црне Горе, па је у недјељу 18 марта у просторијама цетињског Војног стана (касарна) отворена бесплатна изложба свих прикупљених предмета, а већ сјутрадан почело је паковање објеката.⁵⁾

Из једног кратког приказа те претходне једнодневне изложбе види се, да је на изложби била старија и нова црногорска народна ношња, скупоцјено старо оружје, разни сребрни и златни руком рађени предмети, разне сеоске израде и прерађевине, скупи пилими, свилени пасови, женске свилене златом везене блузе у народном кроју итд. Но поред тога на изложбу су послати и разни умјетнички радови црногорских сликара Петра Почека, Илије Шобајића и Мила Врбице, као и радови из црногорског живота познатог сликара Паје Јовановића. Географске, геолошке, културне и рељефне карте за изложбу израдио је професор Мило Ковачевић, а по нацрту Енглескиње Мис Дурхам већ је у задњим данима мјесеца марта била уређена »у природној величини и соба имућнијег црногорског сељака са сељачким покућством, у којој ће Црногорац ударати уз гусле, а Црногорка продавати албуме Црне Горе и разноврсне наше дописнице са сликама«. Све то допуњавали су многобројни фотографски снимци најљепших црногорских типова и крајева.⁶⁾

Материјална средства за све радове давала је држава, те су сви пододбори по унутрашњости куповали за готов новац пробране предмете, а на оне који су добровољно позајмљивани од појединаца за изложбу даване су уредне признанице. У недјељу 25 марта послати су сви прикупљени објекти, а почетком априла отпутовала су за Лондон и лица која су у црногорским народним ношњама стално била у црногорским одјељењима. Њих је било пет лица, од којих два мушкарца (Косто Нешов Милић, из Спужа, и Машан Гошов Ђупић, из Дуге) и три женске (Видна Мемедовић, учитељица Женске радничке школе на Цетињу, Петруша Стеванова Ушћумлић, из Никшића, и Милена Мишурова Делибашић, из Спужа).⁷⁾

³⁾ "Глас Црногорца", бр. 10 из 1907.

⁴⁾ Исто, бр. 11 из 1907.

⁵⁾ Исто, бр. 12 и 13 из 1907.

⁶⁾ Исто, бр. 14 из 1907.

⁷⁾ Исто, бр. 15 и 17 из 1907.

У Државном архиву на Цетињу сачувало се доста материјала о припремама за изложбу и спискови сакупљених и послатих предмета.

За сваки предмет означено је чије је био власништво и колико је за исти плаћено. Има пододбора који су скупили по неколико стотина предмета. Такав је, на примјер, случај са никшићким пододбором. Из списка тога пододбора види се да су поједини предмети шиљани у више примјерака, а нарочито оружје и одијело. Један дио објеката је откупљиван од власника и одмах плаћан, док је много објеката процијењено и послато на изложбу ради продаје, а који се од њих не прода касније се враћао власнику. Из списка поменутога пододбора види се, да су цијене појединих објеката биле доста различне, што је зависило од квалитета самог објекта. Тако су, на примјер, неколико ножева били процијењени од 10 па чаљ до 200 круна, а то је за оно вријеме била врло велика сума. Двије леденице биле су процијењене по 60 круна, али их је било и по 100, па и од 155 круна. Кубуре су биле од 12 па све до 60 круна, док су цефердари процијењивани по 30,40,50, 80, и 100 круна. Једна сабља била је процијењена 300 круна, једна арбија 4 круне, друга само 2 круне, једна пушка, звана харчалија 300 круна.

Прикупљен је и послат велик број дјелова народне ношње. Уз поједине дјелове наведене су цијене, које су овако изгледале. Разни ђемери били су процијењени од 80 до 400 круна, 2 са такозваним јакицима 150 и 180 круна, а 1 сребрни ђемер 300 круна, док су разне токе биле 250, 400 и 450 круна. Како су дјелови народне ношње били разне израде и разнога квалитета види се по цијенама за доламе, од којих је једна коштала 150, а друга 500 круна. Златни џамадан и златна душанка заједнички су били процијењени 500 круна, док је један златни џамадан коштао свега 40 круна. И мушке и женске црногорске капе биле су по 1 круну, а и један пар чарапа свега је био процијењен 1 круну. Женски јелеци коштали су по 70 и 100 круна, златне јакете по 40,65,100 па и по 200 круна, док су златне кошуље коштале по 25,30,100,150 и 180 круна. Сукнене корете-зубуне стручњаци су процијенили по 10,15 и 20 круна, док су златне зубуне плаћали 80,100 па и 200 круна. Један свитни зубун плаћен је 30, док је један стари зубун плаћен 40 круна. За вулене јакете била је цијена од 10 до 15 круна, а за једну јакету од велуда плаћено је 20 круна. Мушке и женске струке плаћене су по 40, а само једна 50 круна. За торбе без реса (кита) означена је цијена 10, а за торбе са ресама 15 круна. Но имало је и објеката слабије израде, па је због тога једна торба плаћена само 6 круна. Један силав такође је плаћен 6 круна, док је за један пас домаће израде (каницу) плаћена прилична сума од 100 круна. Женски пасови плаћани су по 50 и 80 круна, један пас од бисера процијењен је 120 круна, док је један златни пас плаћен 200 круна. Од одијела се још налази у овоме списку једна црна златна антерија, која је процијењена 160 круна, један пар

— докољеница (40 круна), златни фермен (30 круна), једна шарена сукња — котула (12 круна), један шарпељ (5 круна), три комада ошвица по 5 круна, неколика пара опанака, који су процијењени по 8,10 и 12 круна, ошвице, наглавци, рукавице и марамике (»фацулети«). Један пар наглавака и 2 комада ошвица заједнички су процијењени свега 2 круне, док су рукавице биле разне израде, јер је један пар плаћен само 1,20 круна, а други пар 5 круна. За једну марамицу плаћено је 20 круна, па мора да је била лијепо извезена, а вјероватно златом, када јој је била толика цијена.

У послатим сандуцима за изложбу било је и разних чибука, од којих је један плаћен 15 круна, док је други, заједно са симсијом (лулом), плаћен 50 круна. За један »цигарин«, сигурно филигрански рад, плаћено је чак 100 круна, а за једну саму симсију 20 круна. Прикупљени су и послати за изложбу разни накити: ђердани (огрлице), прстени, минђуше (наушнице) итд.

На изложби је било и разних домаћих предмета из Црне Горе, као што су: колијевке, свирале, самари, модели рала, рало са прибором (оно је плаћено 20 круна), плоске, кутлаче, преслице, иконе, гусле (једне су плаћене 25 круна), демироџаци, вретена, вагани, машице, плетене боце (флаше) итд. Затим је прикупљено и послато црногорске ракије (литар је плаћен по 1 круну), линџуре, воска (1 кг по 4 круне), пшенице, крупника, јечма, проса, хељде, леће (све по 0,40 круна за килограм), вуне (за 9 кг плаћено је 16 круна), бухарице (килограм је плаћан 2 круне), јарине (по 2 круне килограм), па коже разних животиња (лисице, вука, дивокозе, срне, јазавца, зеца, вјеверице) и т. сл.

У сачуваним списковима купљених и примљених предмета за изложбу налази се и списак пододбора на Андријевици. Пододбор је купио код 34 власника из разних села више предмета за изложбу, а од 13 лица су разни предмети, с обавезом да им се поврате ако се не продаду. Од купљених предмета важнији су ови: џамадан и чакшире (оба комада 28 круна), 1 старе чарапе (2 кр.), 1 бошча (1,60 кр.), 1 куса (5,40 кр.), 1 везено футо (3 кр.), 1 кошуља од ћенара (6 кр.), старинска крпа (2 кр.), 1 пешкир од конопље (2,40 кр.), 1 прегљача (5 кр.), 1 старинске кићене плетиваче (1 кр.), 1 вунени шарени појас (6 кр.), 7 комада кашика (0,84 кр.), 1 старинска везена кошуља (4 кр.), 1 чабар за воду (3 кр.), 1 каблић (1 кр.), преслицу с ланом и конопљом (0,70 кр.), буре с ракијом шљивовом (13 кр.) итд. Од лица која су дала своје предмете за изложбу ради евентуалне продаје на изложби прикупљено је и оружја и одијела, као и других ствари. Од тих предмета један нож од срме процијењен је био 200 круна, док је једна леденица процијењена 198 круна. Поред тога дати су пододбору: 4 комада дуванских кутија (све 8 круна), 1 горужда (0,80 кр.), 1 штругља (1,20 кр.), 1 гусле (10 кр.), 1 столица наслоњача (2,40 кр.), 1 крпље (4 кр.) итд. Ови предмети дати су ради продаје на изложби, а ако се не продаду, требало их је вратити власницима. Са овом групом предмета дало је

Учитељско удружење Беранске нахије 1 цефердар (процијењен 30 круна) и комплет старинских хаљина, процијењених 314 круна. Овај комплет имао је преко 20 комада, а наиме: 1 кошуљу, 1 омењаче, 1 хаљину од сукна, 1 зубун, 2 ирама, 1 прегљачу, 1 набедрицу, пар чарапа, 2 плетиваче, рукав од кошуље, 2 мараме, 1 рукавице, 1 кесу од новаца, перјаницу, плочу, смсије, ђулке, 2 тестемеља и фрк.

Из Црмничке Нахије послато је на изложбу прилично предмета. Цијене су приближне са раније наведеним цијенама истих објеката из других крајева Црне Горе. Природно је да сваки крај даје за изложбу лијепе примјерке старог оружја, па је то случај и са Црмничком Нахијом, од које су послати на изложбу ножеви бјелокорци, кубуре, пушке танчице (једна је процијењена 21,60, а друга 50 круна), 1 сребрна пушка звана харчалија («арчајлија»), процијењена 18 круна, итд. Сем оружја из Црмнице су послати дјелови одијела и разни домаћи производи, као што су ошвице, мушке и женске подвезе, мушке и женске струке, разне торбице, дрвене кашике («ожиче»), па ракија, вино, сухо грожђе, бухарица, пасуљ, боб, липов цвијет, пелин, сухе смокве, неколико класова кукуруза («руметина»), неколико комада познатих црмничких тигала, неколико стотина разних поштанских марака итд.

Свакако нијесу сачувани у цјелости спискови послатих предмета на изложбу из Црмничке Нахије, јер се у списку повраћених објеката налазе неки предмети које нијесам нашао у списку прикупљених и купљених ствари, а наиме: двије уљарице, једна арбија, 1 пушка »жутица« и 1 пушка »шабаклија«.⁵⁾

Дјелимично су сачувани спискови послатих предмета на изложбу, а такође и неки спискови предмета који су повраћени са изложбе, јер нијесу били продати. Један од таквих спискова припадао је Пододбору у Улцињу, а потиче од 3 јануара 1908 године. Тим списком Главни одбор са Цетиња враћа у Улцињ повраћене предмете из Лондона. Поред назива предмета наведена су имена власника и цијена предмета, те се из списка види да су повраћена неколика златна и свилена цупа (тј. извезена златом и свилом). Један златни цуп био је процијењен 160, а други чак 240 круна, док је један свилени цуп био 50, а други 120 круна. Повраћене су три златне женске антерије, које су процијењене 25,60 и 100 круна. Свакако је цијена појединих објеката много зависила од начина израде, јер док један златни женски јелек кошта 35, а други 40 круна, догле један свилени кошта 60 круна. Враћене су само једне женске златне димије, које су биле процијењене 80 круна. Двије повраћене женске струке биле су процијењене 16 и 25 круна, а двије опрегљаче 5 и 7 круна. У списку се налазе и три женска паса звана јакичари, који су коштали 40,90 и 100 круна.

⁵⁾ Државни архив из Цетиња, посебан омот из 1907 године са насловом: "Балканска изложба".

Уз овај списак налазе се и два примјерка бијелих картончића, који су везани за сваки изложени објекат. Они су дуги 8, а широки 6 и по сантиметара. Текст на картончићима је на француском језику и главни дио текста био је штампан, а руком су се додавали подаци о изложеном објекту. Ево текст једнога картончића (подвучене ријечи додате су руком):

Exposition Balcanique à Londres 1907 Section de Monté-
négro Objet à exposer *mouchoir (tchévra)* No. 311 Prix 30 c.
Nom de l'exposant: *S. Selimbey A Dulcigno*.

Није сачуван списак послатих предмета из Колашина, али јесте списак повраћених ствари, те се и по њему може видјети какви су предмети шиљани на изложбу из овога краја. Између осталог Одбор са Цетиња враћа колашинском пододбору: златне јелеке, мушке и женске струке, кошуље, јакете, чарапе, ћилиме, рукавице, торбице и т. сл. Поред тога повраћена је и једна стара јечерма, па двије чевре, један женски ћурак, један стари јелек, једна женска долама, сребрне плоче, чаша сребрна, старе токе, један пас са новцем («каница с парамом») итд. Наравно да је и из Колашина послато прилично старог оружја, што се види и из списка повраћених ствари. Интересантно је да се враћа и један топуз (буздован), поред разних леденица, кубура и сребрних ножева. Карактеристично је да су два комада леденица из Луке П. Вујисића процијењена по 1.000 (хиљаду) круна, што је скоро невјероватно с обзиром на ондашњу вриједност новца, ако ова два примјерка нијесу била неке нарочите израде и љепоте.

Пододбор у Подгорици морао је послати много ствари, јер се само у сачуваном списку повраћених им предмета последије пробаних објеката за изложбу налазе 457 редних бројева, а те повраћене ствари биле су спаковане у 7 сандука. У списку је највише дјелова народне ношње, те се поред раније наведених налазе и неколика цупа свилена (један је процијњен 80, а један 300 круна), један цуп златни (120 кр.), неколика свилена цупа (између 40 и 170 круна), једне пашмаге (15 круна), а једне златне пашмаге (60 круна), неколико златних антерија, женски златни џамадан (50 круна), један фес с китом (50 кр.), разни фистани (између 30 и 50 круна комад), једна свилена фереца (100 кр.), а једна златна фереца (150 кр.), гађе женске са златним ногавицама (250 кр.), неколика комада ковчалака (обични су процијњени 10 и 15 кр., а један комад сребрних 80 кр.) итд. Пододбору је повраћено и нешто старог оружја: кубуре, леденице, харвије, једна сребрна пушка «арчајлија» (40 кр.), једна «жутарица пушка» (20 кр.), 13 «ножева сомаша», један нож са златним писмом (процијњен 50 кр.) и једна пушка «шишана» 50 кр.).

Пододбор на Даниловом Граду прикупио је и послао разне предмете, као што су женско цједило за прћење, «мостру од руде са Рсоје-

вића«, једну суву пастрву, кабаницу од сукна, као и разне друге дјелове мушке и женске ношње од сукна, па топљени и нетопљени лој, ремике (кајише) за опанке, шпага, опуте, топљено и нетопљено сало, 6 комада разних модела од прућа. Прикупљено је и разно посуђе, као кошић мрежач, кошић сабјењак, кошић врша, ожитњак, цједило за млијеко итд. Наравно да је и овај подбор послао прилично народног одијела (струке, торбе, колијевку, женске канице са свитом, старински женски пас са јакицима) и више комада старинског оружја (ножеве, кубуре, леденице, па разне пушке: танчице, латинке, арчајлије, жутарице). Ондашњи ковач на Даниловом Граду израдио је 82 комада разних гвоздених предмета за изложбу »од меког гвозђа, а обнађени челиком (љутиим гвозђем)«. Између осталог је израдио: раоник, мотику, лопату, теслицу, косијер, срп, вериге, мањи и већи сацак, демироцак, процијеп, коњске плоче, поткивачки алат, алат за кошење, зубна клијешта, плетиће игле, бријаћу бритву, кљусе, огњило за кресиво, дикелу, мартелин, ножице, сврдао итд. За сав тај рад и материјал плаћено му је 96,52 круне, али је одбор ријешио да му се да још 10 круна награде, »пошто је на ове артикле морао више издангубити догонећи их за изглед, но што обично ради«. Из посебнога списка види се, да су раније поменути модели били: стативе, стап, брања, котобањ, дрвени обруч и рало са јармом, а поред тога послати су бурило, трнога столица, уривак за прћење, 4 дивља шипка, па су послати и модели коша, кревета, кадуча, мјечара, товарне крошње и крошње бременаче. Из сачуваних посебних признаница може се видјети понеки детаљ кога нема у списковима прикупљених објеката, као што се, на примјер, види да се једна раша (сукња) од вуне зове »чупача«, за коју је плаћено 8 круна. Из друге признанице види се, да је неки Марота Маруновић примио свега 1070 круна за 1 бурило за воду, 1 кацу, 1 стап, 1 кабао, 1 вједрицу и 1 модел кадуча. Колико се настојало да се прикупи и пошаље све што може бити од интереса за посјетиоце изложбе доказује једна признаница, по којој су исплаћене 2 круне »за моју путнину што сам одио на Витасојевиће у Пјешивце и копао и донио један килограм брџа«. Даниловградски кројач (терзија) Крачковић примио је од подбора свега 94,62 круне за ове дјелове народне ношње од домаћег сукна: мушку кабаницу (36 кр.), мушки »веладун« (кратки капут — 26 кр.), мушки џамадан (8 кр.), женски »веладун« (21 кр.) и 1,15 метара бијелога сукна (3,62 кр.). Једна домаћица из Данилова Града (Мара Н. Велашевић) дала је за 42,60 круна 14 разних дјелова народне ношње, као што су: један женски вунени зубун (10 кр.), једну плетену женску јакету од вуне (4 кр.), једне мушке вунене натикаче са свитом (1 кр.), једне вунене наглавке за женске (2 кр.), три комада ошвица везених златом и свилом (12 кр.), итд. Из признанице Тока Божова Ковачевића види се, да је он радио моделе рала, јарма, кревета и статива, као и једну столицу (трногу), једну »каригу« (столицу са 4 ноге) и један столовач, али се столовач није до-

пао члановима пододбора, па су му због тога одбили 2 круне и вратили му столовач.⁹⁾

Када су све прикупљене и од њих пробране ствари прегледане и спаковане за Лондон, онда је Влада одредила да отпутује за Лондон и присуствује свечаном отварању изложбе у име њено секретар Министарства унутрашњих дјела¹⁰⁾. Изложбу је свечано отворио у суботу 21 априла (4 маја) лондонски лордмер, у присуству великог броја Енглеза и страних гостију, међу којима су били, поред црногорског делегата Пламенца, из Србије министар-претседник Пашић, министар Коста Стојановић и посланик у Лондону Милићевић, а из Бугарске министар ГенADIЈЕВ и дипломатски агент Цоков¹¹⁾, док су све државе имале своје генералне комесаре на изложби (Црна Гора Пламенца, Србија д-ра Марка Лека, Бугарска Гинева). На улазу у изложбу виле су се државне заставе Енглеске, Србије, Црне Горе и Бугарске, а на главној капији били су државни грбови Србије, Црне Горе и Бугарске. У једном опису ове изложбе стоји и ово: »Прво се улази у огромну палату Ducal—Hall, ту је смјештена изложба Црне Горе (Montenegro Section), богата етнографским, пољопривредним и оружним збиркама и лијепом и великом збирком слика, нарочито Црногорца Почека. На улазу је бронзано попрсје књаза Николе и куршумима изрешетана застава црногорска у љутим борбама за слободу српску«. Изложбени простор био је украшен разним умјетничким сликама, међу којима су била и велика платна: Котор са заливом, Пут на Цетиње и Ловћен. Ова платна су чинила зид око изложбе, а она су била »ремек дјело једног чешког сликара« и коштала су ондашњих 80.000 круна. У томе опису стоји и то, да »по српској изложби шетају српски сељаци и сељанке са Црногорцима и Црногоркама у живописном народном одијелу...«¹²⁾ Заслужује нагласити, да је сликар Почек био изложио 108 својих оригиналних слика, од којих су многи са мотивима из Црне Горе (Иванова Халуга на Ловћену, Поглед с Ловћена на Црну Гору, Улцињско Поље, Стари Улцињ, Ловћенски врх. Два црногорска типа итд.).¹³⁾

За пет и по мјесеци изложбу је посјетило 1,285.000 лица, а о изложеним предметима су се похвално изражавали многи енглески листови. У једноме од тих приказа стоји: »Предмети који су изложени на Балканској изложби привлаче живу пажњу. Енглеско мишљење је до сада било, да балкански народи нијесу довољно културни, но једна похода у Балканску изложбу, један поглед на балканску умјетност и индустрију довољни су »да човјек промијени своје мишље-

⁹⁾ Држ. арх. на Цетињу. Посебни омот: "Балк. изложба".

¹⁰⁾ "Глас Црногорца" бр. 18 из 1907.

¹¹⁾ Исто, бр. 20 из 1907.

¹²⁾ Исто, бр. 22 из 1907.

¹³⁾ Исто бр. 28 из 1907.

ње,¹⁴⁾ док један руски лист наглашава следеће: »Енглези су узели у обзир то, што су балкански народи доскоро били непрестано на одбрани своје отаџбине, која им није допуштала никакав културни напредак. Искрено су се дивили брзом обнављању културе, која је 5 стотина година била у прекиду«. У једном италијанском листу објављен је опис црногорског павиљона, у коме се помиње биста књаза Николе и фотографије чланова књажеве породице, па се затим наставља: »О једном зиду висе слике знаменитијих Црногораца, међу њима слике Петра II, великог војводе Мирка, владике Иларијона (Рогановића), књаза Данила I итд«. У даљем своме излагању италијански дописчик описује изложене рибарске и бродарске справе, дуванске производе, једноставну и чисту омању црногорску кућу, па затим додаје: »Изложба обилује богатим избором сјајних домаћих и народних ношња извезених срмом и златом, којима се с правом диви културни свијет. Сјајно црногорско оружје изложено је у великој мјери, а има и разноврсних кипова од воска врло добро погођених, наоружаних до зуба, пред којима се посјетиоци врло радо заустављају да их посматрају. Заступљено је даље све оно што Црна Гора произвађа«...¹⁵⁾

Прије затварања изложбе изабран је специјални одбор за оцјену изложених објеката и предлога за одликовање и награде за најљепше објекте. Чланови одбора били су познати стручњаци за разне научне гране. Одбор је предложио да се изради диплома којом ће се награђивати излагачи, те су нацрте диплома израдили умјетници Србије, Црне Горе и Бугарске. Црногорски нацрт израдио је раније поменути сликар Петар Почек, који је родом са Цетиња (из цетињског предграђа Доњег Краја). Одбор је ријешо да ће боље задовољити умјетнике Србије, Црне Горе и Бугарске ако не прими ниједан њихов нацрт у цјелости, те је на основу предложених нацрта један енглески умјетник израдио коначни нацрт дипломе за награђивање излагача¹⁶⁾.

Изложба је затворена 6 октобра у присуству разних изасланика балканских држава. Тек после затварања изложбе објављен је у цетињском Гласу Црногорца од 3 новембра кратак преглед црногорског павиљона, написан од ондашњег шефа Презбириоа у Београду Ивана Иванића. Иванић каже да су на изложби биле и »војничке заставе црногорске изрешетане куршумима у љутијем бојевима« па затим додаје ово: »Њих су Енглези дуго и с нарочитијем поштовањем посматрали«. Иванић нарочито наглашава интересантност мушког и женског црногорског народног одијела, које је било »смјештено у десет великих стаклених ормана и на многобројним фигурама од воска у природној величини људској... Интересантни су били и лијепи модели од дрвета сеоских кућа, стаја, зграда и цркава, даље богата збирка црногорских ћилимова, појасева и свију врста украса

¹⁴⁾ "Глас Црногорца", бр. 37 из 1907.

¹⁵⁾ Исто. бр. 38 из 1907.

¹⁶⁾ Исто. бр. 39 и 42 из 1907.

женског и мушког одијела, прстења, накита, богаијех радова у срми преслице, разбоји и сви алати за домаћу текстилну радиност. — У нарочитој продавници црногорске дјевојке у живописном народном одијелу продавале су богате везове, пешкире; бошче, јелеке, ћилимове, капе мушке и дјевојачке, спанке итд., што се врло радо куповало. Десетак кршних Црногораца и Црногорака у народном одијелу бавили су се цијело вријеме у Лондону на балканској изложби и балканском селу до саме изложбе. — У црногорском одјељењу био је још изложен велики број скуповног оружја у више ормана, модела из тополивнице, слике у боји црногорских јунака и покојних владара, официрски и војнички знаци у једном орману, сва издања цетињске штампарије, седларски и корпарски радови, домаће дрвно посуђе, пољопривредни алати, плутови, каце, лопате итд., кудеља, лан, црногорско платно, производи од вуне, сукно, ужарија и кожа од свих врста животиња, које у земљи живе. — И црногорска привреда била је достојно претстављена лијепијем збиркама пољопривредних производа. Видјели смо ту све врсте жита, дувана, другијех корисних биљака, кудеље, лана, врло богату збирку вина, ракије из свих виноградских области. Даље је лијепо представљено и црногорско шумарство и рударство са рударском мапом Црне Горе. Прави украс црногорске изложбе била је велика збирка оригиналнијех слика (108 комада на свијема зидовима павиљона) младог црногорског умјетника **П. И. Почека**, који је и раније са својим радовима на сликарским изложбама у Риму, Милану и Софији постигао лијеп успјех... Почек је документовао не само свој неоспорни дар пред културним Енглезима, већ, а то је главније, представио у Лондону своју отаџбину Црну Гору као културну земљу и на пољу сликарске умјетности».

На крају свога приказа Иванић каже, да главна заслуга за уређење црногорског павиљона припада Енглескињи Едити Дурхам, која је велика пријатељица Црне Горе и која је »за сво вријеме трајања изложбе била стварни главни комесар црногорске изложбе«. Енглескиња Дурхам написала је у изложбеном каталогу и један чланак о Црној Гори, у чему јој је помагао и црногорски изасланик Пламенац.¹⁷⁾

У Државном архиву на Цетињу сачуван је записник сједнице Одбора за Балканску изложбу одржане 20 септембра 1907 године. Сједници су присуствовали: Буко Вулетић, Мило Ковачевић, Мило Татар, Славо Рамадановић, Илија Хајдуковић и Перо Шоћ. У овоме записнику стоји да је Влада Књажевине Црне Горе одредила Слава Рамадановића да пође у Лондон и присуствује затварању изложбе, док у Гласу Црногорца од 29 септембра пише да је као Влади изасланик отпутовао у Лондон Петар Пламенац, ондашњи црногорски

¹⁷⁾ "Глас Црногорца", бр. 48 из 1907.

консул у Скадру,¹⁸⁾ те ће сигурно ова каснија вијест бити тачнија. Пламенац је свакако примио све дужности које су у сачуваном записнику биле одређене Рамадановићу, а оне су се састојале у сљедећем. Прва му је дужност била да узме собом каталог изложбе, који је био на српском и француском језику, те да по истоме прегледа и сравни све на изложбу послате објекте, те да утврди и забиљежи колико је изложених предмета продато и по којој цијени, да узме новац од продатих предмета, настојећи да сазна јесу ли поједини предмети продавани скупље но што је било одређено, у коме случају треба гледати »да тај вишак буде у нашу корист«. Од продатих предмета имало је припасти 10% друштву које је приредило изложбу, а остатак је имао послати чеком из Лондона на Цетиње да се разда власницима продатих предмета. На изложбу је било послато 100.000 дописних карата са фотографијама разних предјела из Црне Горе, те је Владин изасланик имао да утврди колико је карата продато и по којој цијени, а остатак карата да покуша да прода по цијени од најмање 5 хелера комад, па ако их по тој најнижој цијени не може продати, нека их са осталом преосталом робом пошаље на Цетиње. Сликари Почек био је послао из Рима на изложбу 108 комада разних својих слика, те је изасланик имао да утврди је ли толико слика стигло у Лондон и колико их је продато, па у случају ма каквог недостатка да извјести сликара Почека. На изложбу су биле послате и разне слике из двора књаза Николе и из двора насљедника Данила, те је изасланик имао обратити нарочиту пажњу да која од тих слика није повријеђена и затим их са највећом пажњом спаковати и осигурати да се послати на Цетиње. Такође је требало добро упаковати сву преосталу робу и исту осигурати, а трошкови за повратак свих ствари до Котора имали су пасти на терет друштва које је приредило изложбу у Лондону. Простије ствари од оних које је Одбор на Цетињу куповао за себе (столовачи, модели кућа, велики шуљеви и томе слично) може изасланик продати у Лондону по најповољнијим цијенама, а које не могу продати, треба их повратити на Цетиње. Ако би изасланик констатовао да су настале какве штете на појединим предметима, онда је од лондонског Комитета за изложбу требало тражити накнаду. То су била општа упутства Владином изасланику и делегату цетињског Главног одбора за изложбу у Лондону, а он је много питања могао ријешити по својој увиђавности, што га је одбор и опуномоћио, док је могао и накнадно тражити посебна упутства.¹⁹⁾

Изложба у Лондону затворена је за публику 6 октобра, али за оцјењивачки одбор и стручна лица, као и за лица која су жељела да купе поједине изложене предмете, она је била приступачна негдје до краја мјесеца октобра. Тако је тек тада почело паковање и експе-

¹⁸⁾ "Глас Црногора", бр. 43 из 1907.

¹⁹⁾ Државни архив на Цетињу, посебни омот из 1907 г. са накловом "Балканска изложба".

диција непродатих објеката и у цетињском »Гласу Црногорца« од 8 децембра стоји да су већ на Цетиње стигли непродати предмети, који ће се убрзо повратити сопственицима.²⁰⁾

Главни одбор за изложбу одмах је почео враћати сопственицима непродате предмете, а оне које је сам Главни одбор био откупио од сопственика и нијесу били продати на изложби продавао је на лицитацији преко својих пододбора у мјестима гдје су били куповани. Приликом повраћаја непродатих предмета било је у појединим случајевима грешака, јер су неки предмети погрешно враћани пододборима или са погрешно означеним именом њиховога власника, што се види из приличног броја архивских докумената. Преписка по тим питањима провлачи се све до 1910 године, па је долазило чак и до жалби Министарском савјету и тужби судовима. Тако се, на примјер, претставници пододбора са Андријевице жале 28 јула 1908 године Министарском савјету, да још од Главног одбора нијесу примили новац за продате предмете у Лондону и од њих новац сваки час траже власници продатих ствари и моле да им Главни одбор нареди шта ће да раде са предметима који су у своје вријеме купљени за државни новац а повраћени су им, јер на изложби нијесу били продати. 4 августа исте године лично претсједник Министарског савјета д-р Лазо Томановић наређује Главном одбору, да удовољи тражењу андријевачког пододбора. 29 марта 1908 године извјештава и пододбор са Даниловог Града Главни одбор, да му ни до тога дана није повраћено 6 комада послатих предмета за изложбу у вредности од 151 круну, но у акту се наглашава да новац за те предмете не мора шиљати Главни одбор, јер пододбор на Даниловом Граду има претеклих државних новца од куповања предмета за изложбу, па од њих то може наплатити власницима и моли за наређење, шта ће урадити са остатком новца. Пододбор у Никшићу жали се Главном одбору 24 марта 1908 године да му није враћено много предмета у вредности од 1,728.70 круна и шаље поименични списак власника и предмета. Из писма Главног одбора пододбору у Вирпазару од 16 јуна 1909 године види се, да су неки предмети поменутога пододбора били погрешно послати у Подгорицу, док непродати нож Пера Страхиње није био повраћен пододбору, па Главни одбор тражи његов детаљан опис, »према чему би се могла повести нужна истрага гдје се налази«. Ни крајем 1909 године нијесу неки пододбори били пречистили своје односе са власницима из Лондона повраћених непродатих предмета. Тако је пододбор на Андријевици 19 октобра 1909 године одржао у кући капетана Мине Радоњића лицитацију за повраћене непродате предмете и предмете који су погрешно овоме пододбору послати, а плаћени су из државне касе. Тек 21 априла 1910 године пододбор је послао новац од продатих предмета, пошто је од истога претходно-

²⁰⁾ »Глас Црногорца« бр. 56 из 1907 г.

подмирио лица чији су предмети били продати у Лондону, а Главни одбор им није био исте исплатио.²¹⁾ Но поред свих ових грешака приликом враћања и исплаћивања купљених и продатих објеката на Балканској изложби у Лондону, ипак се са сигурношћу може казати да је доиста »изложба Црне Горе у Лондону успјела потпуно«, како је то и у ондашњој штампи било констатовано.²²⁾

Ристо Ј. Драгићевић

²¹⁾ Државни архив на Цетинју, на наведеном мјесту.

²²⁾ "Глас Црногораца" бр 48 из 1907 г.